

मासिदैछन् पाटी, पौवा तथा सत्तलहरू

— प्रकाश दर्नाल

नेपालमा पाटी, पौवा, सत्तल तथा ढुङ्गे धारा बनाई कीर्ति राख्ने चलन प्राचीनकालदेखि नै थियो । लिच्छविकालीन अभिलेखमा कीर्तिको रूपमा पाटी, पौवा, धर्मशाला तथा धारा बनाउने चलन थियो भनी धनवज्र वज्राचार्यले हाडीगाउँ र मङ्गलबजारस्थित भारविको उल्लेख गरेका छन्, जुन अद्यापि छँदैछ । तर लिच्छविकालका पाटी, पौवा, तथा धर्मशालाको सम्बन्धमा प्रमाणहरू त्यति स्पष्ट छैनन् ।

नेपालको हरेक धार्मिक क्षेत्र, ऐतिहासिक स्थान, प्रसिद्ध व्यापारिक बाटोघाटो तथा बसोबास क्षेत्रहरूमा पाटी, पौवा, तथा धर्मशालाहरूको निर्माण गरिएको पाइन्छ । यस्ता पाटी तथा धर्मशालाहरूमा, मन्दिरमा पूजाआजा गर्न आउने टाढाका मान्छेहरूले सुस्ताउने, थकाई मार्ने, प्रसाद तथा भोज खाने, भजन कीर्तन गर्ने, विश्राम गर्ने आदि उद्देश्यले प्रयोग गरिने हुँदा ज्यादै महत्त्वपूर्ण छन् । मन्दिर तथा बसोबास क्षेत्रको वातावरणमा कलात्मक तथा परम्परागत निर्माण सामग्रीहरूबाट बनेका पाटी, पौवा, सत्तलहरूले जीवन्तता प्रदान गर्छन् । हाम्रो भौतिक सम्पदाहरूमा मन्दिर, देवल, दरवार, किल्ला, गुम्बा आदिका साथै पाटी, पौवा तथा सत्तलहरू पनि पर्छन् भने अभौतिक सम्पदामा जात्रा, चाडपर्व आदि पर्छन् । धर्मशाला, सत्तल आदि स्थापना गर्ने कार्यमा

राजा, भारदारदेखि साधारण जनतासम्म लागेको तथ्य शिलालेख, ताम्रपत्र आदिबाट थाहा हुन्छ । आफ्नो कीर्ति दिगो रहोस् भनि दाताहरूले मर्मत सम्भार तथा पूजाआदिको लागि प्रशस्त जग्गाजमिन गुठी राखेर गएको प्रमाण भेटिन्छ ।

धार्मिक तथा सामाजिक कार्य गरेमा पुण्य पाइने भएकोले नै यस्तो प्रचलन अझै पनि चलिरहेको छ । यहाँ कीर्ति राख्नेको भन्दा कीर्ति जोगाउनेको ज्यादा प्रशंसा गरिन्छ । त्यसै कारणले गर्दा काठमाडौँ उपत्यका लगायत साङ्गा, बनेपा, नाला, पनौती, धुलिखेल, दाप्चा, नाममुढा, बान्हबिसे, दोलखा, बारा, धनकुटा, भोजपुर, सुनसरी, नुवाकोट, गोरखा, चित्लाङ्ग, पाल्पा, रिडी, पर्वत, स्वर्गद्वारी, दैलेख, अछाम, जुम्ला आदि स्थानहरूमा अझै पनि पाटी, पौवा तथा सत्तलहरू देख्न सकिन्छ । पाटी पौवा तथा सत्तलहरू नेपाली जनजीवनको एक अभिन्न अङ्ग भइसकेको दृष्टान्त थुप्रै पाइन्छ । धार्मिक कार्यमा होस् वा सांस्कृतिक चाडपर्व, ऐतिहासिक कार्यमा होस् वा सामाजिक कार्यमा पाटी पौवा तथा सत्तलहरूसँग नेपाली जनजीवनको सम्बन्ध नडर मासुझैँ एक अर्कासँग जोडिएको छ । दिनभरी काम गरेर बेलुकीपख पाटी वा फलचामा वरिपरिका सबै भेला भई दुःखसुखका कुरा गर्ने, दिउँसो बुढाबुढीहरू नाती नातीनासँग घाम तापेर

कुराकानी गर्ने, विहान बेलुका भजन कीर्तन गरेर आध्यात्मिक ध्यान गर्ने, वर्ष वर्षमा देवाली आदि गुठी पूजाहरु गरेर भोज भतेर खाने, विश्राम गर्ने, छलफल गर्ने, विहा व्रतबन्ध आदि जस्ता संस्कार कार्यहरुको साथै किरिया बस्ने, मलामी बस्ने आदि कार्यहरु पनि पाटी पौवामा हुन्छ । यसै कारणले गर्दा नै मल्लकालदेखि हालसम्म पनि पाटी पौवाहरुको महत्व उचितकै छ, घटेको छैन ।

पाटी पौवा तथा सत्तललाई यहाँ चपा, चपाल, क्वांछे, फले, फल्चा, सतः, धर्मशाला, आदि अनेकौं नामले जानिन्छ । पाटी भन्नाले ईटा, माटो, ढुङ्गा तथा काठले बनेको एक तले, झिगटीको छाना भन्ने थाहा हुन्छ । सत्तल चाहिँ दुई वा दुई भन्दा बढी तल्ला भएकोलाई भन्दछन् । पाटी वा सत्तलमा प्रयोग हुने काठका कलात्मक थामहरु, वृष्टे झ्याल तथा दचि अप्पाले पनि निकै कलाकारिता र आकर्षण झल्काउँछ । नेपालमा विभिन्न किसिमका वास्तुकलायुक्त पाटी, पौवा तथा सत्तल निकै नै पाइन्छ । पाटन दरवारस्थित भगिरथ भैयाले बनाएको ने. सं. ७९५ को लामपाटी, पनौतीस्थित ने. सं. ४४८ को लामपाटी, पचलीस्थित वम्बीर विकटेश्वर महादेव मन्दिरको चौघेरा सत्तल, रानीपोखरीको दक्षिणतर्फको गोलो पाटी (जसलाई हात्ती पाटी भनिन्थ्यो, हाल छैन), काभ्रे कानपुरको खर्दार पाटी, ककनीस्थित रानीपौवा, गोकर्णस्थित सत्तल, १६ ओटा थामले बनेको पकनाजोलस्थित १६ खुट्टे पाटी, चावहिल चन्द्रविनायकस्थित वैद्य सत्तल, थापाथलीस्थित वैरागी, उदासी र सन्यासी अखाडा, पाटनस्थित आयुगुठी सत्तल, नघलको थायमदु सत्तल, पाटनस्थित सुन्धारा सत्तल, चांगुको अमात्य सत्तल, भक्तपुर दरवार क्षेत्रको तव सत्तल, अछामप्रभास्थित हाडासैन पाटी, मुक्तिनाथस्थित रानीपौवा, नाममुढाको श्यामपाटी, जावलाखेलको कुमारीपाटी, पुलचोकको ढमा राख्ने पाटी, भैसेपाटीको बालकुमारी पाटी, हाउडीको व्याली पाटी, शिरस्थानको सत्तल तथा काष्ठमण्डपको सिंह सत्तल आदिलाई उदाहरणको रूपमा उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

राणाकालका पाटीहरुमा सुर्खिको प्रयोग धेरै पाइन्छ । हाल सिमेण्ट र छडको प्रयोग अत्यधिक बढेको छ । तर परम्परागत निर्माण सामग्रीबाट बनेका पाटी, पौवा तथा

सत्तलहरुमा पनि जथाभावी सिमेण्ट र छडको प्रयोग भई रह्यो भने नेपालको मौलिक वास्तुकलामा आँच पुग्ने छ । अभिलेखको आधारमा पाटी, पौवा तथा सत्तलको इतिहास खोतल्ने हो भने बाग्दौ शताब्दीको काष्ठमण्डप अर्थात मरु सत्तल नै सबभन्दा पहिलो ठहरिन्छ । त्यस पछिका कैयन महत्त्वपूर्ण सत्तलहरु विलुप्त भइसकेका छन् । हाल बचेका सत्तल पाटीहरु पन्ध्रौं सोन्धौं शताब्दीपछिका ज्यादा भेटिन्छन् । पाटीहरुको लगत राख्ने कार्य उपत्यकाका नगरपालिकाहरुले नगर क्षेत्रभित्रको मात्र गरेको भए पनि देश भरिकै समष्टीगत रूपमा भने भइसकेको पाइन्छ । नेपालको १८९० र १९९० सालको भुकम्पमा पनि धेरै पाटीहरु नष्ट भएका देखिन्छन् । यसरी ऐतिहासिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाहरु मध्येको एक महत्त्वपूर्ण सम्पदामा गनिने पाटी पौवा तथा सत्तलहरु दिनानुदिन मासिदैगएको पाइन्छ । यसरी मासिनुका मुख्य कारणहरुमा -

पहिलो कारण, आफ्नो पूर्खाले सिर्जेका कीर्तिको महत्त्व र गरिमा थाहा नहुँदा, दोस्रो कारण, योजनाबद्ध दिगो विकास कार्यहरु नगर्नाले र तेस्रो कारण आधुनिक निर्माण सामग्रीप्रति मित्था झुकाव बढ्न गएकोले हो ।

यहाँ कसरी हाम्रा पाटी, पौवा तथा सत्तलहरु विरुप र विकृत हुँदै मासिदै गइरहेछन् भन्ने केही तथ्यहरु प्रस्तुत गर्न खोजिएको छ ।

खुसिबुँ विष्णुमती पाटी - का.म.पा. वडा नं. १७ स्थित विष्णुमती खोलाको बायाँ किनाराको घाटमा सुर्खि, ईट्टाले बनेको तथा सुर्खि ढलान छाना भएको पाटी थियो । पूर्वी मोहडा भएको यो पाटीमा तीन कवल थियो । काठमाडौं नगर क्षेत्रको इन्भेण्टरी २०३९ को पृष्ठ २३८ मा यसको लम्बाइ १४' ९", चौडाइ ९' ३" भनिएको छ । यो पाटी ने. सं. १०८० मा मैजुलक्ष्मी तुलाधरले बनाएको उल्लेख छ । सानै उमेरदेखि नै देख्दै, खेल्दै आइरहेको उक्त पाटी एककासी २०५९ भदौ १५ गते विष्णुमती शोभा भगवती मन्दिर जाँदा पाटीको नामोनिशान नदेख्दा आश्चर्यचकित पर्नु पर्ने अवस्था आयो । पाटी निर्माण गर्दा दाताले पछि बाटो बन्ना र पाटी भत्कछ भन्ने शायद कल्पना पनि गरेका थिएनन् । बाटो बनाउनु नै थियो भने

पाटीलाई जोगाएर पनि त बनाउन सकिन्थ्यो ? हैन, पाटी बाटोको लागि अवरोध नै थियो भने के त्यसलाई कुनै उपयुक्त स्थानमा सार्ने योजना गर्न सकिदैनथ्यो ? के विकासको नाममा पुर्खाको कीर्ति नास गर्दै जानु राम्रो योजना हो र ?

छत्रपाटीस्थित भैरवनाथ मन्दिर अगाडिको भैरवनाथ पाटीको अहिले सिमेण्ट र छड प्रयोग गरी धमाधम निर्माण भइरहेको छ । यो त संरक्षणको नाममा ऐतिहासिक प्रमाणहरू नष्ट गर्ने कार्य गरेको ठहरिदैन र ? छत्रपाटीकै स्वाँछपु गणेश मन्दिर पूर्वपट्टि झिगटी छाना भएको र काठको बुद्धाहरू कुदिएको थामहरू भएको भजन गर्ने पाटी थियो । ने. सं. १०२१ मा निर्माण भएको यो पाटीमा हाल ढलान गरिएका खम्बाहरू भएको देखिन्छ ।

त्यस्तै ठिँहीटीको नृत्यनाथ (नासद्यो) मन्दिरको पश्चिमतर्फ जोडिएर रहेको वि. सं. १९७२ को झिगटीको पाटी पनि जीर्ण भइसकेको छ । यसै पाटीको पश्चिमतर्फ पाँच कवलको दक्षिणी मोहडाको झिगटी छाना भएको वि. सं. १९७२ को पाटीको स्वरूप हाल बदलिएर आधुनिक भइसकेको छ । तर पाटीभित्रका बुद्ध, सरस्वती तथा लोकेश्वरका प्रस्तर मूर्तिहरू भने यथावत छन् ।

ठमेलस्थित प्रसिद्ध भगवानवहाल जाने प्रवेशद्वार अगाडि सडकको पूर्व उत्तरतर्फ दुई नाले पश्चिम मोहडाको पाँच कवल भएको तथा झिगटी छाना भएको सत्तल थियो । यो सत्तल २२' ५" लामो र १५' ५" चौडा थियो । १८ औं शताब्दीको यो सत्तलको हाल भग्नावशेष मात्र बचेको छ । तर यसको दक्षिणतर्फको तीनवटा चैत्यहरू चाँही अद्यापि छँदैछन् । यो सत्तलको पुननिर्माण कार्य हालसम्म हुन नसकेको कारण चाँही थाहा हुन सकेको छैन ।

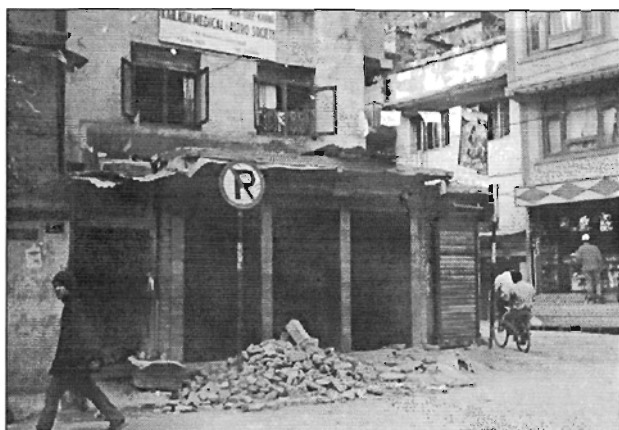
वागमती पुलपारी ललितपुर उपनगरपालिका वडा नं. १ (ज) कुपण्डोलको १६ र १७ मा एल आकारको सत्तललाई धेरैले बिर्सैका छैनन् होला । यो सत्तल १२.३० मिटर लामो, ९.८६ मिटर चौडा र ८ मिटर अग्लो थियो । यसको ऐतिहासिकता केलाउँदा सुन्दरानन्दको त्रिरत्न सौन्दर्य गाथाको पृष्ठ २९८मा 'भीमसेन थापाको सल्लाहमा ललितत्रिपुरा सुन्दरी देवीले शाके १७३२ संवत् १८६७ मा १३५३ हातको

पुल, सुवर्ण सिंहध्वज भयाको कीर्ति स्तम्भ शोभायमान भयाका वारिपारि धर्मशाला ग्रामहरू भयाको शिलान्यास गरी संवत् १८६८ मा महारानीले कीर्तिस्तम्भ सहित पुलको उत्सर्ग गरिएको विवरण पाइन्छ । १९६२ सालमा चन्द्र शमशेरले काठको पुल झिकी फलामको पुल राखेको लौह अभिलेखबाट थाहा हुन्छ । उक्त पुलको ठाउँमा नयाँ पुल बनाउन वारिपट्टि सुवर्ण सिंहध्वज र लौह अभिलेख तथा पारिपट्टि एल आकारको सत्तल र घाटको सत्तल बाधक देखिएकोले वारिपट्टिको सुवर्ण सिंहध्वज र लौह अभिलेखलाई पुरानो ठाउँबाट हालको स्थानमा सार्ने कार्य मात्र गरियो । तर पारिपट्टिको घाटको सत्तल हटाइयो भने एल आकारको सत्तल चाँही मिति २०५१/१०/२९ को निर्णय अनुसार मौलिक स्थलबाट हटाई अन्य उपयुक्त ठाउँ ठहर गरी पुन मौलिक स्वरूपलाई कायम गरी पुन निर्माण गर्ने भनी नाप नक्शा र लगत इस्टिमेट तयार गरी भत्काइयो । भत्काइएका कलात्मक झ्याल, थाम, टुँडाल, दचिअप्पा, झिगटी आदि सबै काम लाग्ने वस्तुहरू पुल निर्माण योजनाप्रमुखले स्युचाटारमा राखेको जानकारीमा आयो । त्यसपछि उक्त वस्तुहरू सडक विभाग, डिभिजन सडक कार्यालय नं. २ मिन भवनमा भएको व्योहारा मिति २०५३/२/१४ को पत्रबाट थाहा भयो । ललितपुर उपनगरपालिकाको मेयर र ललितपुर वडा नं. १० को अध्यक्षको सहयोगमा पुल निर्माण योजनाका प्रमुखले सत्तल निर्माण गर्न उपयुक्त स्थलको अध्ययन गरी शीघ्र सुझाव दिने भनिए तापनि हालसम्म उक्त स्थलको ठहर नभएको हुँदा वास्तुकलाले युक्त महत्वपूर्ण ऐतिहासिक सत्तल अस्तित्वविहिन हुन गएको छ भने अर्कोतिर कामलाग्ने वस्तुहरू हाल के अवस्थामा रहेको होला भन्ने अनुमान लगाउन सकिन्छ ।

बोडे, नगदेश र ठिमिस्थित मूर्ति, दुङ्गेधारा तथा पाटी पौवा आदिको लगत राख्ने सिलसिलामा २०५०/१०/२१ मा लोकन्धली गा.वि.स. वडा नं. ८/९ स्थित पाटीको पनि फोटो लिएको थिएँ । यो पाटी पाँच कवलको, उत्तरी मोहडा भएको र दुई पाखे झिगटी छाना भएको आकर्षक थियो । पाटीमा वि. सं. १९८० को शिलालेख पनि थियो । मनहरी खोला तरेर सानो ठिमी जाँदा बाटोको दाहिनेतिर यो पाटी पर्दछ । पाटीको

पछाडि अर्थात दक्षिणमा आधुनिक भुईँ तल्ला भएको घर र पश्चिममा ढुङ्गेधारा भएकोमा हाल ढुङ्गेधारा पुरिएको छ भने घर चाँही भव्य दुई तले भइसकेको छ । तर पाटी चाँही भग्नावशेष भएर संरक्षणको पर्खाइमा रहेको देखिन्छ ।

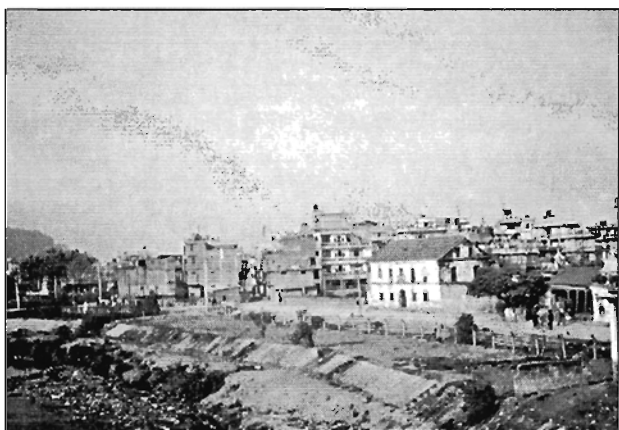
मानव अतिक्रमण तथा हेलचेक्रुचाईको चपेटामा परेको अर्को पाटी चाँही वडा नं. २९, गल्कोपाखा स्थित गाहिटी ढुङ्गेधाराको उत्तरपट्टि रहेको छ । पश्चिम मोहडाको तीन कवल भएको झिगटीको दुई पाखा भएको यो पाटी १५' लामो र १३' ८' चौडा थियो । अहिले उक्त पाटी भत्काई सिमेण्ट र छड प्रयोग गरी आधुनिक घर बनाइदैं गरिएको छ । यसरी नै पाटी पौवा र सत्तलहरू विरुप पारेर आधुनिक बनाउँदै जाने हो भने ऐतिहासिक धरोहर र पूर्खाका कीर्ति देख्न पाइने छैन । तसर्थ संरक्षित स्मारक क्षेत्रमा तथा स्मारक क्षेत्र रहेका पाटी, पौवा तथा सत्तलहरूको पुरातत्त्व विभागले हेरविचार गरे जस्तै नगरपालिका क्षेत्रहरूमा पर्ने पाटी, पौवाहरूको रेखदेख तथा संरक्षणको जिम्मा सम्बन्धित वडा तथा नगरपालिकाहरूले गर्नु पर्छ । त्यस्तै कार्य गाउँ विकास समिति कार्यालयहरूले पनि आफ्नो गाउँहरूमा गरेमा मात्र हाम्रो सांस्कृतिक सम्पदाहरूको भविष्यका सन्ततिहरूका लागि जगेर्ना गर्न सकिने छ । साथै नगरपालिकाहरूले नक्शा पास गर्दा पाटीहरू बिगादैं नयाँ भवन निर्माण गर्न स्वीकृति दिने गरेको धेरै उदाहरणहरू पाइएकोले यसमा नगरपालिकाहरूले विशेष ध्यान दिनु पर्ने देखिन्छ ।

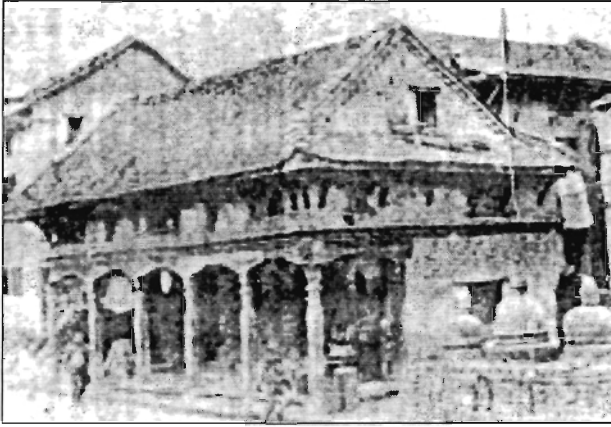
छत्रपाटी, भैरव मन्दिर अगाडिको पुरानो पाटी भत्काएर नयाँ ढलान पाटी बनाउदै गरेको

खुसिंबु, विष्णुमती पाटी

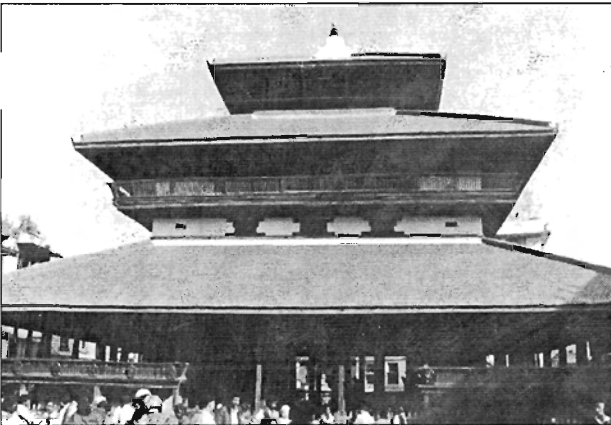
खुसिंबु, विष्णुमती पाटी हटाएको अवस्था

ठमेल भगवान बहाल जाने प्रवेशद्वार अगाडिको पहिलेको सत्तल

ठमेल, भगवानवहाल जाने प्रवेशद्वार अगाडिको हालको अवस्थाको सत्तलको भग्नावशेष

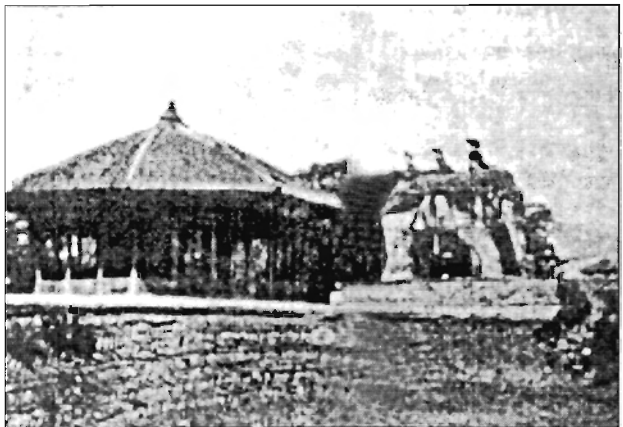
मरूसत्तल, काठमाडौं

वागमती पुल पारीको भत्काइएको सत्तल

वागमती पुलपारी पाटी भत्काए पछिको दृश्य

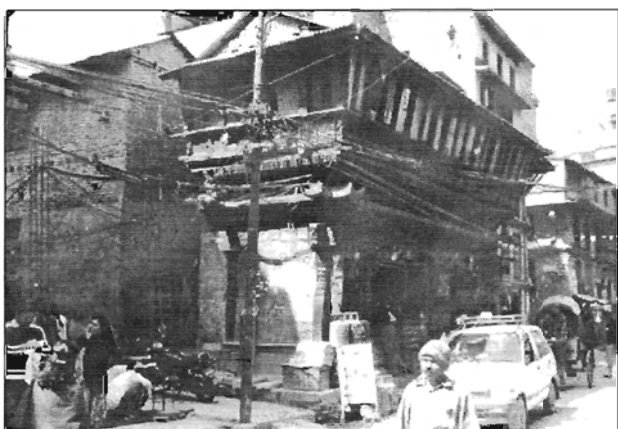
रानीपोखरी दक्षिणतर्फस्थित गोलो पाटी, हाल छैन

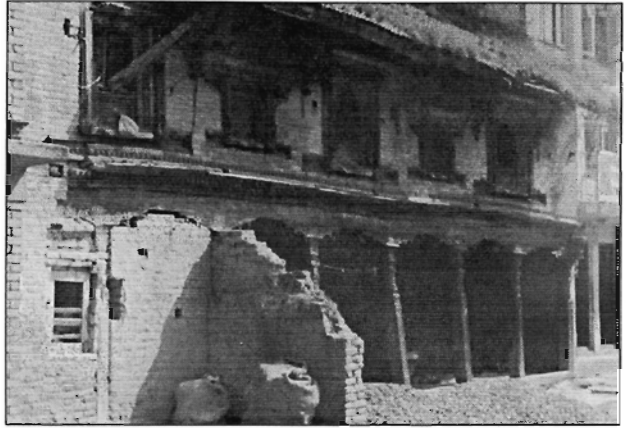
मनहरा तरेर सानो ठिमी जाँदा तर्फको पाटी

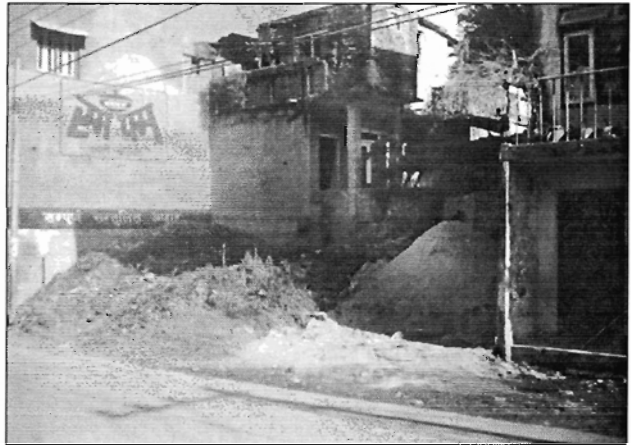
मनहरा तरेर सानो ठिमी जाँदा दायाँतर्फको पाटीको भग्नावशेष

नघलस्थित सत्तल, काठमाडौं पाटी

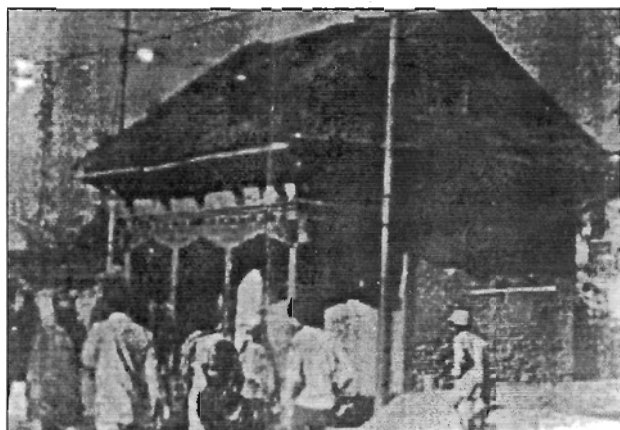
गोकर्णेश्वर महादेव जाने बाटोको दाहिनेपट्टीको सत्तल

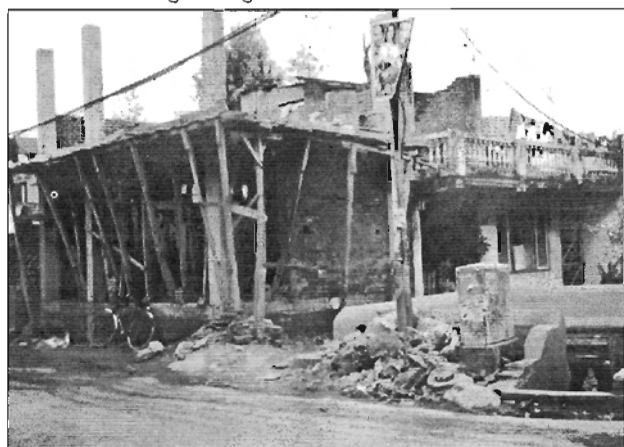
गोकर्णेश्वर महादेव जाने बाटोको दाहिनेपट्टीको सत्तलको हालको अवस्था

दैलेख, शिरस्थानस्थित सत्तल

गोल्खुपाखा दुङ्गेधाराको उत्तरतर्फको पाटी

गोल्खुपाखाको पाटी भत्काएर निर्माण गरिरहेको ढलान घर

ढुंडाल देवी मन्दिरको पश्चिम तर्फको पाटी